

Вольвач, Павло. Спогад про Василя Портяка [Текст] : [українського прозаїка і кінодраматурга] // Українська літературна газета. – 2023. – Серп. (№ 8). – С. 20-21 : фото. – Початок.

<https://litgazeta.com.ua/articles/pavlo-volvach-spohad-pro-vasylia-portiaka>

/

Спогад про Василя Портяка

Він справляв враження людини, бувалої в бувальцях. Вимоклі очі голубіли з обличчя, дубленого, як стіл у корчмі. В давній, складеній з букових колод гуцульській корчмі. На перших порах знайомства уява поселяла його чомусь саме там. Шрам, що темнів із кутка ока по вилиці, додавав у нафантазований антураж сюжетної гостроти. Ну там, сварка за любаску, порахунки з ворогуючим родом чи ще яка опришківська пригодонька – погляд, мабуть, через оптику шаблону, але кадр зрушився, все, мигтять бартки, мечуться тіні, і над скриками й схрипами біснується скрипка.

В реальності колориту було менше. Невисокий чоловік із попівським хвостиком йшов столичними вулицями. В Київ він доїжджав електричкою з Фастова. Хтозна, куди він прямував, погойдуючи наплічною сумкою. Може, на «Ярвал», у Театральний інститут, де викладав сценарну майстерність. Міг і до спілки письменників. Та хіба мало? Десь ми отак і перетнулися, заочно знаючись.

– Портяк...

Густий, з хриплинкою голос ворухнувся надгуб'ям, підголеним до щітки вусів.

-...Василь.

Не скажу за амбре, не пам'ятаю, а ось стриманою силою від новонабутого знайомця війнуло, факт. Він узагалі був стриманий. «Та що ти хочеш з гуцулів? Вони люди химерні», – казав мені потім один віршотворець. Що вкладалося в ці слова, не знаю донині. Люде різні. Але повернімося до Портяка.

Під ту пору в мене не було жодної його книжки. Але вже мав відкриття, десь побачивши: новела про два подружжя старих гуцулів, чії діти, «лісові хлопці», воюють, поки старі переховуються в бункрі, котра вп'ялася в пам'ять, прочитана в «Літературній Україні» ще бо'зна коли, ще за різночинних запорізьких часів, що й назва забулася, й прізвище автора вивітрилося, виявляється, належала саме Портякові. Помилки бути не могло, та й сплутувати не було з чим – таке до протокольності аскетичне письмо, ніби вирізьблене з дерева. Між словами лезу там точно не втиснутися. «У неділю рано» – єство, пам'ятається, тьохнуло – ніби знайшов утрачену річ. Прорізалася з непам'яті й ще одна новела, здавна читана в якомусь журналі, апокрифічна й колихка від алегорій – «Ісход». Додавалося бонусом до знайомства.

Підігрівали цікавість і розмови з Герасим'юком. Вони дружили.

– Х-хо, Портяк! Запам'ятай: є три українські новелісти – Стефаник, Тютюнник і Портяк!

– А Коцюбинський, Косинка? А...?

– Ну, я не дуже розбираюся в прозі. Але одне Портякове оповідання переважає принаймні оті всі сучасні викаблчування.

Окрім своїх вражень, вірив я й Герасим'юковим. Але зважав на приятельські симпатії, та й земляцькі теж. Тим пак, що на тлі письменників-гуцулів – Павличка, двох Марій, Влад і Матіос, Кухти, Андрусяка, Петросаняк, ще кількох – чи не найбільший вияв гуцульськості Герасим'юк схильний був убачати саме в Портякові.

– Печений гúцул – так у нас говорять, – герасим'юківський палець штрикав повітря. – Василь – із самих верхів. Вище нікого немає. Хіба ведмеді та румунський кордон.

Отож, особистість плюс колорит краю – перший фактор, на якому ґрунтувалося моє зацікавлення. Другий теж не забарився, й ліг невдовзі козирем на стіл. На корчемний стіл, з кружальцями від келішків, так. Або на той, за яким у чайній сидить герой Портякової новели «Вибір Скорого», сидить і чатує на зрадника. Козир, сиріч книжка, був подарований автором, ми з ним уже встигли потроху зблизитися. Книжка називалася «У снігах» і була в ній жменька оповідань. Нерясною була й кількість слів, але жодне з них не пускалося п о в з читача, іноді виводячи емоції в такі пласти, що словом і не відповідаються. Десь так: є слово, стиснуте й ваговите, як камінь, а крізь нього

пульсує ще щось. Оте «ще щось» могло навіть бути первиннішим за слова. Усім цим таїнам гора Кострича темніє тлом.

Сашко Хоменко, з яким ми якось бачили Портяка в метро, в компанії з Герасим'юком, Лазаруком і ще кимось, а потім обговорювали портяківську книжку в забігайлівці на Житньому ринку, казав так:

– Хтось із абсугдистів, здається Іонеско, писав: «На сцені з'являється історична пгавда. Вигляд вона має блідий і обскубаний». Оце десь про це письмо. В тому сенсі, що воно абсолютно позбавлене пафосу. І перевите болем.

– Це не оповідання, це – сенсорні згустки! – бувало, провадив своєї Герасим'юк, я з ним часто заводив Портякову тему.

– А що мало їх, ну так що ж? Хуан Рульфо взагалі написав п'ятнадцять новел, але це мексиканська і світова класика. Запам'ятай: Хуан Рульфо!

Штонь, із яким розмови теж іноді заходили на відповідні стезі, вкрадливо перепитував:

– Рульфо, кажеш? Ну, звісно-звісно.

Після павзи в слухавці, з оболонського на троєщинський берег летіло:

– Тільки в Портякових змістах немає нічого, не проговореного Стефаником, Тютюнником і... і отим хлопцем – нагадай... Косинка! Да!

Цікавим міг би бути батл між ними, Штонем і Герасим'юком. А, може, такі герці й бували, а я просто не в курсі. Остаточна реакція за паном-часом. Портяк, як людина, приваблював мене тут-і-тепер. Симпатія – річ летюча, витає в повітрі. Щось міг відчувати й він. Після відкриття якоїсь виставки в музеї Шевченка Портяк кілька разів зупинявся біля мене за фуршетними столом. Почаркувалися і раз, і вдруге.

– Ти, я так відчуваю, з тих, що справжні, – раптом зронив Портяк крізь гамір. – Дай Боже здоров'ї!

У грудях мені потепліло, а життя враз вклалося в справедливу течію. Перед тим Портяк однією фразою та ще поглядом привів до тьми нетверезого богемця, що починав поводитись аби як. Від нього таки віяло серйозністю мастіфа, від цього г'юцула. Ми погломоніли, почаркувавшись іще.

– Добре є, – відщипнувши виноградину, Портяк відійшов. Він тоді весь вечір снував, білів штаньми. Здається, вже був у статусі вченого секретаря музею.

Звідтоді зустрічі стали трохи частішими, в тому числі, в музейних стінах. Там добре сиділося, в кабінеті на другому поверсі, тісному від книг і паперових стосів («А шо буду –

дурно кулешу їсти?» – жартував Портяк). З поштівки на боковині шафи поглядав графічний Шухевич, схожий на римські барельєфні профілі. Запах коньяку перебивався димом Портякової цигарки, вплітався в розмову. Про війну командарма та його вояків – найчастіше. Про Шевченка. Про Гуцульщину. Про літературу значно менше. Портяк старався не давати замашних оцінок чи обговорювати когось поза́очі. Міг усміхнено скривитися: «Замполіт...» Хвалив ваговито, але теж стримано. Іноді здавалося, що його мало обходять зовнішні чинники, на відміну від певних внутрішніх приписів, за якими задумав прожити життя, не нав'язуючи нікому, але й не відхиляючись. Звідси й невидимий словомір, що був у ньому вмонтований – генами чи ним же самим, але був.

Шевченківська премія, на яку був номінований в кінці нульових і на яку, на думку багатьох, заслужив, його так само ніби й не обходила. Друг-Герасим'юк, той ходив піднесеним заздалегідь, чи не з першого дня висунення землякової кандидатури: «Цього року Портяк точно стане лауреатом!» Але більшість членів комітету, герасим'юківські колеги, вирішили інакше, зваживши не на якість письма, а на голову комітету. У тодішнього голови Жулинського з Портяком були свої порахунки, тож номінант пішов ув один бік, а лавреатство в інший. «У нас прозаїків такого рівня, як Портяк – зó два добрих десятки» – публічно пояснював тоді один відомий літературознавець і меценат, автор книги дороговказу для всіх українців, які не хочуть бути бідними. «Він зараз у нас один, – казав цей же літератор через якийсь час, уже не входячи до Шевкому. –

Дивовижний новеліст. Дивови-и-ижний...» На мої спроби відтворити літературознавчі жести й інтонацію Портяк хіба вусами ворухив, до шраму в куточку ока додаючи усміхнених зморщок.

До речі, про шрам, раз згадалося. Історія цілком вкладалася у той корчемний образ, який я накидав Портякові. Все за законами жанру. Присілок. Весілля. Хлопці з села, «чоловік п'єть», як розповідав Портяк, і він серед них, прийшли туди не запрошеними – за гуцульськими звичаями неодруженим парубкам це дозволяється. «Запхали цимбалістови яку десетку межи струн». Танцювали, пили до міри, все було добре. Коли виник дрібний конфлікт, хлопці «пішли гет». Далеко, одначе, не відійшли. Гурт із весілля їх наздогнав, але побити не побив, позаяк був п'яним, а хлопці майже тверезі. Хлопці нападникам дали прочухану.

Тут би можна було ставити крапку, але вона, очухавшись, зробила виверт у кому. Поки один із побитих, не заспокоївшись, побіг за ножем, слід зробити павзу й визнати: образ Портяка-забіяки, ба навіть, трохи не зарізяки виявився плодом моєї фантазії. В дійсності все було не так. П'яне дурило, вернувшись, уже продовжило бійку з ножем. Портяку він порізав обличчя, дивом не вибравши око, а ще одному завдав удару в спину. Позаяк дурило було колгоспним бригадиром, плюс партійним, то він ще й звинуватив хлопців у нападі, затявшись посадити.

В розвитку сюжету привідкривається справжній, а не

науявлюваний Портяк. Хлопець, який «або пише, або читає», як казала про нього мати (яка сама читала малому всю «Катерину» напам'ять), спраглий знань відмінник, який уже в юні роки «знав усе про Шевченка» і всотував світ «чіпким хлоп'ячим поглядом». Може, самозаглибленості сприяла й дитяча травма коліна, через що й армію оминув (виправила дефект пізніша операція). У будь-якому разі варіант гірського «жигана» – це не про Портяка. При тому, постояти за себе й справедливості він міг, і у випадку з бригадиром обрав саме той спосіб, який потрібно. Для початку юний Портяк поїхав у район і зняв побої. А поки розкручувалася справа, таки зініційована бригадиром, засів за юридичну лектуру. «Кримінальний кодекс» у червоній цупкій палітурці я пам'ятаю, – підтверджував пізніше Портяків брат Іван, середульший, а менший, Никола, може і теж щось додав би, але зв'язок у горах поганий, і вже навіть брат і односелець Іван запевняв, що з тамтим кутком «нема бєсїди».

На суді Портяк відмовився від адвоката й захищав себе сам. Суд Портяка виправдав.

– Хіба хочеш, мусиш, – у відповідь на мої подивування Портяк підсмикував усміхненим вусом.

– Всьому навчишся, як життя притисне.

Життя притискало Портяка чи не від народження, покидало світом теж. Перед тим, як прибитися до журналістики, був лісорубом у Карпатах, вантажником,

такеджником, їздив на лісорозробки в Латвію й Кацапстан, «заробляв рубель». Не знаю, чи там десь задіювалися юридичні пізнання. Не розповідав. От як на залізничні платформи завантажували піддони з лісом і на одному з них луснули триси, і як із напарником за мить до обриву, інтуїтивно, порами шкіри вчувши небезпеку, встигли порснути врізнобіч, хоч це й було практично неможливим, про це розказував, так. Звідти, від знайомих моряків у Лієпаї та Ризі, Портяк привозив вітчиму кубинський ром. Ще за польських довоєнних часів у горах потроху промишляли контрабандою, щось доправляючи «на румуни» й на тодішню чеську закарпатську сторону, щось приносили звідти. Зокрема, «позолоту» для гуцульської вбері, тобто, бісер по-нинішньому, фетрові капелюхи від «чехів» з Хусту і пляшки рому. Cuba Rum – свідчили етикетки.

Смак того рому вітчим пам'ятав і на схилку літ. Реакція старого гуцула мала два варіанти. «Не тот!» – це коли напій був із партії, доправленої на танкері в пластмасових ємкостях. У разі, якщо ром доплескувався до порту призначення в металевих танках, вигук повнився втіхою: «О, тот!» Старий ностальгійно приплямкував: «Цуба-рум! (гуцульські легіні читали надпис на етикетці за правилами польського абеткадла). – Се такий ми пили в трийцять сémім!»

«Тот» і «не тот» – це стало фразами-паролями, якими можна багато що означувати і які мною сприймалися, як посвяченість, допущеність в коло. Друзями ми не були,

навіть товаришами, для цього потрібно багато різних складників. Приязних стосунків, що склалися, цілком вистачало. З Портяком ми в різні роки їздили на Буковину, були в Карпатах і на Закарпатті, раз-по-раз перетиналися на столичних бруках. У Чернівцях, у номері готелю «Буковина» був епізод, якому передувало пиво, а то й горілка. Портяківський короткий, майже без зама́ху удар по корпусу («зі мною так не можна») я витримав. Як мені здалося, він до зворотної реакції («зі мною – теж») поставився також із пошанівком. Порозумілися.

Зблизив нас і провулок Чекістів. Після смерті дружини Вінграновського, Олександри Іванівни, нас почала збирати її краща подруга, журналістка Антоніна Пасько. У помешкання на Печерську вчащали і ми з Іриною, і Портяк із Наталкою Клименко. Зрідка з'являвся Герасим'юк, сам або з дружиною Галиною. «Має бути метр!» – Антоніна Євдокимівна анонсувала його з'яву урочисто й усміхнено, і я, в передчутті майбутнього раунду обопільних кпинів, теж веселів. Портяк, до речі, в цих наших перепалках дотримувався нейтралітету, стискаючи губи, що гнулися в усмішку, а то й пирскаючи сміхом. Мова, однак, про інше. Час згадати про ще один, третій, чинник, без якого розуміння Портяка є малоуявним, принаймні для мене, який не тільки додає фактурності образу, а й прояснює сутність. Йдеться про родину, рід, або навіть «тейп», як це зветься в інших, не карпатських, але теж таки горян. Згадуваний Герасим'юк у подібних випадках любить ввернути слово «генетика». Його вже, мабуть, забагато в цьому тексті, Герасим'юка, але тут нічого не вдієш – він найближчий

Портяків друг, принаймні із письменницького середовища, тож і ще буде з'являтися, ради нема. Саме Герасим'юк першим розповів мені про причетність Портякового роду до «партизанки». Сам Портяк, якщо й говорив на цю тему, то вкрай скуп.

Завіса таємничості почала відслонюватися після з'яви ведмедя. Уперше згадано про нього було в книжці-дослідженні про рейд УПА в Румунію в 1949 році, а привернув увагу до тієї історії і вивів на ширші обшири Олександр Гаврош на сторінках газети «Україна молода». Сюжет такий, трохи аж неправдоподібно-художній: «лісові хлопці» підібрали ведмежа знічев'я застреленої енкаведистами ведмедиці. Партизан на псевдо «Сибіряк» виходив звіря, поїв із пляшки молоком. Ведмежа прив'язалося до рятувника, як пес, супроводжувало в рейдуваннях. Через півроку, в зимі, молодий, вже здоровий ведмідь почав впадати в сплячку і «Сибіряк» – так ішлося в Сашковому матеріалі – аби не кидати друга, носив його на собі під час переходів. Як підтвердження, до статті додавалося фото: скуйовджений хлопець-упівець (то й був «Сибіряк»), тримає на собі ведмедя, здоровенна ведмежа голова звисає з плеча хлопця. Поряд, на тлі засніжених ялин, посміхаються інші хлопці, темніють шапками. Фото й сюжет мене вразили. Як і скупа згадка про те, що Василь «Сибіряк»-Білінчук – то Портяків батько. В той рік, коли Портяк народився, «Сибіряк» загинув, прикриваючи відхід боївки.

– Не, ну ти бачив? Бачив?! – Герасим'юк звучав так, ніби ми

за щось билися об заклад і він виграв. – Яка порода! Це вам не... Голівуд відпочиває!

Хлопці з фото справді були показні. Особливо кидався у вічі рослявий легінь-здоровань у кожушку, обвішаний підсумками і з автоматом у правиці. То був, як розтлумачив Герасим'юк, старший брат «Сибіряка», Білінчук-«Хмара», Портяків стрий. Під враженням, пізніше, мені написався вірш. Герасим'юк вірш схвалював. Портяк ніколи не обмовився й словом, хоча в погляді в нього щось нове іноді промінилося. Можу й помилятися. Згодом фотографій і з «ведмежої» серії, і з братами Білінчуками з'являлося все більше. Особливо з «Хмарою», він любив зйомки і, як виявилось, мав фотоапарат. Чи не з півстоліття негативи лежали по сховках, десь на стриху чи прикопані в ґаздівськiм обійсті, і заціліли. Стали ніби ілюстраціями до Портякових новел. Візуальним супроводом, простором до майбутніх більших полотен, які обов'язково мали би написатися. Портяком. Кому ж іще? Тінь його присутності навіювалася мені на тих фото, з батьком і стриєм, поміж стрільцями. Він теж, виходить, зацілів, як ті подобенки, зберігся під плитами чужої дійсності. Проминула стихія дивилася крізь його очі в прямому сенсі, в фізичному, говорила його голосом. Так я собі думав. Думав, і по-новому вдивлявся в Портяка. Батькові риси, правда, в ньому вловлювалися важко. Та й дядькові. Про антропометрію годі й говорити.

– Батько був під два метри, а дядько Дмитро – два нуль шість, – світлів лицем Портяк. – А я в маму пішов. Вона

невеличка.

Після історії з ведмедем, яку Портяк переповів мені детальніше й більш приземлено, ніж у газетній статті (звичайно, оспалого ведмедя «Сибіряк» на собі в рейдуваннях носити не міг, клишоногого просто доправили до надійного сховку, принагідно сфотографувавшись), упівські часи й родинні історії заприсутніли в наших розмовах щільно. Так, ніби сінешні двері клацнули клямкою і стало вільно увійти в ширший простір. А там...

Там було життя, віддалене всього кількома постатями, яке здавалося середньовіччям. Та воно десь так і було. У Чорногорі, ще за діточих років Портякової бабці, водилися орли, яким до снаги було «вхóпити» дитину. Звичайно теж дихали автентикою. Сільське довоєнне змагання Портяк в оповіді розгортав, як кадри кінострічки про Гуцулію, знятої за творами котрогось із дореволюційних класиків.

Рухається процесія довкола сільської церкви, що ряхтить барвами, священник і старий Білінчук, член церковної дияконії, святять паски, а троє Білінчукових синів усі по своїх місцях: Михайло йде поряд із дідом, пантрує, Онуфрій сидить на церковній брамі, а за брамою, в сідлі гарцює напотові Дмитро, майбутній сотенний «Хмара». Як тільки освячення звершено – Михайло прожогом мчить з паскою і подає Онуфрію, той далі брату за браму, і вже Дмитро пускає коня учвал, летючи на Білінчукову кичеру. Постріл у повітря – це знак, що він уже там, перший.

Це готовий короткий метр, кажу ж. До слова, Портяк мав

справу з кіном, вчився на Вищих сценарних курсах у Москві і, крім новел, писав і сценарії. Стрічка «Вишневі ночі» його авторства вважається чи не першою кінорозповіддю про українську «партизанку». Фільми його мені не дуже до смаку, якщо чесно, але тут претензії не до сценариста, а до загалом рівня українського кінематографа, який на той час перебував у стані анабіозу, та й мова про інше. Про Портякову кінопричетність. Навіть елементи іміджу, оті його підкасані манжети джинсових сорочок, розслаблена кисть, цигарка в недбалих пальцях, на одному з котрих сріблиться перстень, чорніє мальтійським хрестом – все воно з тої царини. Були й епізодичні ролі у фільмах «Нескорений» і «Залізна сотня», зі «шмайсером» на ремені замість звичної сумки. Промельк, а не ролі, з ними ні Портяк нічого не набув, ні фільми, але в цьому випадку йшлося не про марнославство чи там дармову можливість по-свійськи влізти в кадр. Це – спроба (і змога) хоч у такий спосіб увійти, набутися в часі, якого не застав і в який постійно задивлявся, носив у собі. «Я – твердий чоловік», – виклично-басовито не раз приказував Портяк, і так воно десь і було, але журá за небаченим батьком ссала йому серце. Як тому ж Тютюннику, думаю. Тут Портяк із Григором мають теж перéгук, не тільки на письмі.

Батька вбили у травні 1952, коли Портяку не було двох місяців. Через пів-віку хтось із очевидців наважився показати царину, де впав «Сибіряк». Пізніше з'явився й хрест. Є фото Портяка з сином біля того хреста. Портяк окоренкуватий, син гінкий, видно, дідівські гени знайшли вихід через постать, шугнувши вгору, хоч ще не роздавшись

у плечах. Десь у той час Портяк доточив до паспортного прізвища справжнє: Білінчук-Портяк. Синові теж. «Буде вісімнадцять – хай сам обирає. О-о...» – задумливо тягнув Портяк. Людину, під чиїм прізвищем прожив більшість фізичного і все творче життя, він теж ніколи не бачив. Фёдьо Портяк – то перший чоловік матері, за якого вона вийшла ще до війни, якого, як можна було зрозуміти, неабияк любила.

– Пф-фф, то болюча мамина тема, – сопів Портяк, а коли він сопів і тягнув своє «о-о», то означало, що не дуже хотів говорити.

– У них з Федьом не було дітей, розумієш... Якесь прокляття, чи що. Від Федьового батька ніби то йшло, о-о... Темні гуцульські діла.

Совіцькі діла насувалися ще похмуріші. Материн рід Хімчаків – по-вуличному Чуфру́ – був заможним, донині полонина в тамтешніх горах зветься Чуфровою, тож усіх, кого запопали, вивезли в Казахстан ще до війни. Матір, Анну, позаяк уже була одружена й жила окремо, тоді не зайняли. Забрали невдовзі по війні, разом із її Федьом, котрого звинуватили «у зв'язках с бандітами». Врешті-решт, Анну, збиту так, що не могла ходити, відпустили. Федьо ж зник. Енкаведисти спершу сказали, мовляв, «ушов в лес», а потім через сексотів пустили чутку – це між гуцулами звалося «шептана» – що повісився, не витримавши допитів. За незалежності знайшовся чоловік, який вказав місце – багну – де мало бути тіло Федя. Болотянні маси є непоганим

консервантом, тіло збереглося. а з розтросеного черепа свіжо білів мозок. Портяк вважав, що крупний і гарячий норовом Федьо міг вчинити спротив на допиті, і йому проломили голову. Мозок білів, але від контакту з повітрям, казав Портяк, почав темніти, темніти, і за мить геть зчорнів.

Ну а далі в кадрі час з'яв-лятися Василеві Білінчукові-«Сибіряку». У згадуваному епізоді з освяченням пасок біля церкви він не фігурує – чи то за малістю літ, чи ще з якихось причин. Дорослішав найменший із Білінчуків аж на Єнісеї, куди перед війною «совіти» запроторили його разом із двома старшими братами. Двадцятирічним, у 1946 році він повернувся в Карпати. Десь у найглибшій кишені лежала довідка про звільнення з табору – бригадир риболовецької артілі, де працювали Білінчуки, присікувався до політичних і образив одного з братів, тож Василеві довелося втрутитися, через що й відсидів два роки за побутовою статтею і, як пояснював Портяк, саме ця довідка, її «побутовий» характер стали найкращим прикриттям і дала змогу виселенцеві перетнути гігантський повоєнний простір, зі сходу на захід. Можна уявляти багато картин цієї одісеї, розпростореної на краєвиди шістьох часових поясів, сопух теплушок, погони й куфайки, і ще багато чого – кадри мигтять і потремчують під колісні перестуки – але то лиш робота уяви, а фактом є те, що найменший з братів Білінчуків добився домів, у рідні гори.

Щоб тут же приєднатися до найстаршого.

(Закінчення буде)